

УДК 94(476)«14»

А. У. Казакоў, кандыдат гістарычных навук, асістэнт (БДТУ)

ПАЛІТЫКА ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ МАСКОЎСКИХ У АДНОСІНАХ ДА АД'ЕЗДАЎ ЗНАЦІ Ё ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ (СЯРЭДЗІНА – КАНЕЦ XV СТ.)

Прадстаўленая публікацыя прысвечана палітыцы вялікіх князёў маскоўскіх у адносінах да ад'ездаў (эміграцыі) знаці ў Вялікае княства Літоўскае (далей – ВКЛ) у сярэдзіне – канцы XV ст. У акрэслены перыяд адбываліся актыўны тэрытарыяльны рост Вялікага княства Маскоўскага (далей – ВКМ) і ўмацаванне цэнтральнай улады ў гэтай дзяржаве, адной з праяваў чаго стала імкненне маскоўскіх князёў перашкодзіць пераходу прадстаўнікоў знаці на службу да іншых манархаў. Разглядаюцца канкрэтныя крокі маскоўскага ўрада па барацьбе з ад'ездамі як арыстакратыі, так і шматлікіх «служылых людзей», а таксама прынятыя ім захады па нейтралізацыі пагрозы з боку беглай знаці, якая асела ў ВКЛ.

The article deals with the policy of Grand Dukes of Moscow towards the nobles' emigration to the Grand Duchy of Lithuania during the period from the mid to the end of XVth century. During this period, active territorial growth of the Grand Duchy of Moscow was in progress, and the central power in this state was becoming stronger, that was demonstrated, in particular, by the desire of the Dukes of Moscow to prevent the nobles from transferring to the service for other monarchs. The article provides the analysis of particular efforts of the Moscow government against the emigration of nobles and service class persons, and measures taken to neutralize the threats from escaped nobles that have resided in the Grand Duchy of Lithuania.

Уводзіны. З сярэдзіны і да канца XV ст. у ВКЛ перасяліліся прадстаўнікі розных пластоў прывіляванага саслоўя рускіх зямель – ад вялікіх (цвярскі і разанскі) і ўдзельных князёў да дробнай службылай знаці. Маса эмігрантаў можна падзяліць на дзве вялікія катэгорыі: арыстакратыю і драбнейшую знаць. Першая, колькасна меншая, складалася з трох груп – вялікіх і ўдзельных князёў, служылых князёў і баярскай арыстакратыі. Другую ўтварала дробная знаць («дзеці баярскія»).

Краінай паходжання абсалютнай большасці эмігрантаў было ВКМ. Эміграцыя знаці, асабліва яе эліты, не магла застацца па-за ўвагай кіруючых колаў гэтай краіны. Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца вызначэнне сутнасці палітыкі вялікіх князёў маскоўскіх у адносінах да ад'ездаў знаці ў ВКЛ у другой палове XV ст.

Асноўная частка. За акрэслены перыяд з ВКМ у ВКЛ перасяліліся наступныя асобы з ліку ўдзельных князёў: Васіль Яраславіч Бораўскі разам з набліжаным баярствам (1446 г.; у тым жа годзе вярнуўся, каб падтрымаць Васіля II у барацьбе супраць Дзмітрыя Шамякі за вялікакняжскі стол), Іван Андрэевіч Мажайскі (1454 г.), Іван Дзмітрыевіч Шамячыч (1454 г.), Іван Васільевіч Бораўскі, які ў ВКЛ атрымаў прызванне Яраславіч (1456 г.), Васіль Міхайлавіч Вярэйскі (1483 г.). Усе пералічаныя асобы былі прадстаўнікамі пануючага ў Маскве княскага дому і з'яўляліся нашчадкамі Дзмітрыя Данскога. Іх эміграцыя стала наступствам паражэння ў барацьбе супраць вялікіх князёў маскоўскіх альбо апалы з боку апошніх [1, с. 134].

Ніводзін з пералічаных выпадкаў эміграцыі не быў санкцыянаваны маскоўскімі кіруючымі коламі. Яны характарызуюцца як уцёкі. І. Д. Шамячыч ад'ехаў у ВКЛ пасля смерці свайго бацькі, які вёў зацятую барацьбу з вялікім князем Васілём II за ўладу ў ВКМ. І. А. Мажайскі пакінуў свой удзел, калі туды з карнай акцыяй накіравалася маскоўскае войска. І. В. Яраславіч збег у ВКЛ разам з маці пасля таго, як па невядомых прычынах яго бацька быў арыштаваны і зняволены паводле загаду Васіля II. Канкрэтныя прычыны эміграцыі В. М. Вярэйскага не вядомыя, але канфлікт з маскоўскім дваром меў месца. Усе вышэйпрыведзеныя асобы разглядаліся ў Маскве як ворагі альбо здраднікі. Іх знаходжанне ў суседняй краіне несла патэнцыяльную небяспеку, што было прадэманстравана ў 1446 і 1461 гг.

У 1445 г. Д. Шамяка, які аспрэчваў маскоўскі вялікакняжскі пасад у Васіля II Цёмнага, здолеў захапіць Маскву, паланіць свайго апанента і абвясціць сябе вялікім князем. Верны васал Васіля II В. Я. Бораўскі разам са шматлікімі паплечнікамі ў 1446 г. ад'ехаў у ВКЛ і выкарыстаў гэту краіну як бяспечнае месца для канцэнтрацыі антышамякавых сіл. Вярнуўшыся ў тым жа годзе ў ВКМ, ён дапамог свайму сюзерэну вярнуць уладу і нанесці паразу Д. Шамяку.

У 1461 г. І. В. Яраславіч (сын В. Я. Бораўскага, які на той час патрапіў у апалу да Васіля II) заключыў пагадненне з іншым эмігрантам – І. А. Мажайскім – з мэтай сумесных дзеянняў супраць маскоўскага князя. Гэтыя намеры не былі рэалізаваны, аднак дэманстравалі

магчымасці кансалідацыі апанентаў Масквы ў эміграцыі [2, с. 42–43].

Якія ж захады прымаліся вялікімі князямі маскоўскімі для нейтралізацыі гэтай бяспекі? У дамове паміж Васілём II і В. Я. Бораўскім, заключанай у 1454–1456 гг. (пасля ўцёкаў І. Д. Шамячыча і І. А. Мажайскага), утрымліваецца традыцыйная для такіх двухбаковых пагадненняў норма, паводле якой непрыяцелі аднаго з бакоў становіліся такімі і для іншага: «А кто будет недруг мне... тот и тебе недруг» [3, с. 179]. «Недрузі», аднак, не названы пайменна. Але ўжо паводле дамовы паміж маскоўскім вялікім князем і наўгародцамі 1456 г. апошнія абавязваліся не даваць прытулку і не аказваць дапамогі І. Д. Шамячычу і І. А. Мажайскаму. Аналагічную норму ўтрымлівала і пагадненне з Цвярскім вялікім княствам, заключанае ў тым жа годзе [3, с. 187]. Такім чынам, Васіль II імкнуўся не дапусціць не толькі саюзу паміж апальнымі князямі і княствамі Русі, але нават і магчымасці істотнай дапамогі першым з боку апошніх.

Вялікі князь маскоўскі Іван III Васільевіч (1462–1505 гг.) працягваў палітыку свайго папярэдніка па нейтралізацыі пагрозы з боку апальных князёў. Паводле дамовы Івана III з Цвер'ю, якая датуецца 1462–1464 гг., Міхаіл Барысавіч Цвярскі абавязваўся не прымаць у сваіх землях І. А. Мажайскага, І. Д. Шамячыча і І. В. Яраславіча, іх дзяцей і «катороі... инии брат сгрубит» [3, с. 202]. У тэксце маскоўска-цвярскога пагаднення 1484–1485 г. да вышэйназваных асоб быў дададзены яшчэ В. М. Вярэйскі [3, с. 296].

Падобныя нормы змяшчалі і дамоўныя граматы з Ноўгарадам (1471 г.), Разанню (1483 г.) і князем на Волаку Барысам Васільевічам (1486 г.) [3, с. 284]. Апошняму было забаронена нават мець зносіны «ни человеком, ни грамотами, никакими делы» з Міхаілам Барысавічам Цвярскім і ўвогуле з падданымі ВКЛ [3, с. 316]. Гэта было звязана з абвастрэннем адносін паміж двюма дзяржавамі, а таксама з тым, што ўцёкі апошняга цвярскога князя ў ВКЛ адбыліся незадоўга да заключэння дамовы і пагроза з яго боку была найбольш актуальнай.

Вайна паміж ВКЛ і ВКМ 1486–1494 гг. скончылася мірам. Між іншым, Іван III скарыстаўся перамогай, каб навязаць Аляксандру пэўныя абавязацельствы адносна князёў-эмігрантаў. Паводле перамярнай граматы, вялікі князь літоўскі мусіў Мажайскіх, Шамячычаў, Яраславічаў, Цвярскога і Вярэйскага «на... лихо не отпущати никому». Калі б яны сышлі без яго дазволу, ён быў абавязаны «их опять не прымати». Мець якія-небудзь зносіны з эмігрантамі строга забараніў Іван III сваёй дачцэ Алене,

нявесце Аляксандра, адпраўляючы яе ў 1495 г. у Вільню [4, с. 168].

Дыпламатычныя захады маскоўскага ўрада па нейтралізацыі пагрозы з боку эмігрантаў не былі абмежаваныя міждзяржаўнымі пагадненнямі. Таксама выкарыстоўвалася іх заахвочванне да вяртання на радзіму. У 1493 г. маскоўскаму паслу ў ВКЛ Д. Загразскаму было даручана перадаць Вярэйскаму грамату ад сына Івана III Васіля. Апошні паведамляў аб тым, што, дзякуючы хадайніцтву яго і яго маці, вялікай княгіні Соф'і, Іван III зноў гатовы прыняць Вярэйскага на службу і заклікае яго вярнуцца ў ВКМ [4, с. 82]. Нягледзячы на ўказанне аб тым, што ініцыятарам хадайніцтваў быў сам Васіль Міхайлавіч, ён не скарыстаўся гэтай прапановай.

Няўдачай скончылася і другая спроба вярнуць Вярэйскага ў Маскоўскую дзяржаву. Паўторна такая прапанова была яму адрасавана ў 1495 г. і зыходзіла ад самога Івана III. Апошні на гэты раз назваў умову прыняцця Вярэйскага на службу: вяртанне матэрыяльных каштоўнасцей, «что имала твоя (В. М. Вярэйскага. – А. К.) княгини» [4, с. 211–212].

Перад маскоўскім урадам стаяла праблема не толькі нейтралізацыі пагрозы з боку эмігрантаў у ВКЛ, але і недапушчэння далейшых ад'ездаў туды знаці. У сувязі з гэтым варта ўзгадаць нерэалізаваныя спробы і намеры эміграцыі.

У пачатку 1480 г. у Маскоўскай дзяржаве адбылося выступленне братаў Івана III Андрэя Бальшога (князя Угліцкага) і Барыса (князя Валоцкага) Васільевічаў, якія прэтэндавалі на павелічэнне сваіх удзелаў. Выкарыстаўшы складанае становішча Івана III, яны ад'ехалі да мяжы з ВКЛ і папрасілі вялікага князя Казіміра выступіць пасярэднікам у іхняй спрэчцы з братам. Андрэй і Барыс адправіліся туды разам са сваімі баярамі і сем'ямі, іх княгіням было дазволена пасяліцца ў Віцебску. І хоць Казімір не стаў мяшацца ў гэты канфлікт, Іван III вымушаны быў задаволіць патрабаванні сваіх братаў.

Праз некаторы час, у 1491 г., Андрэй Васільевіч Угліцкі быў схоплены ў Маскве па загадзе Івана III і зняволены. Паводле афіцыйнай версіі, гэтак ён быў пакараны, акрамя іншага, за кантакты з Казімірам і за тое, што «отъезжал от великого князя» разам з братам Барысам [5, с. 231]. Яшчэ раней, у 1487 г., князь Андрэй хацеў «с Москвы тайно бежати», пачуўшы пра намер Івана III арыштаваць яго [5, с. 219]. Тады, аднак, ён быў пакінуты на волі.

На рубяжы XV–XVI стст. у Маскоўскай дзяржаве адбыўся мяцеж княжыча Васіля (будучага вялікага князя Васіля III). Паведамленне аб гэтым змяшчаецца ў Кароткім летапісцы пад 1500 г. Няяснасць і дэфектнасць запісу

[6, с. 109] спарадзілі розныя тлумачэнні гэтай падзеі, хоць сам факт выступлення Васіля супраць бацькі амаль не падвяргаецца сумненню. Цікава, што ўзняўшы мяцеж, Васіль апынуўся на тэрыторыі ВКЛ (пад Дарагабужам), з якім ВКМ знаходзілася ў стане вайны. Зноў, як і ў 1480 г., ад'езд да літоўскай мяжы калі і не сведчыў пра намер перайсці на бок ВКЛ, дык нёс гэту патэнцыяльную пагрозу. Накіроўваючыся на захад, Васіль, як і іншыя апазіцыянеры, дэманстраваў маскоўскаму ўраду, што гэта пагроза з патэнцыяльнай можа ператварыцца ў рэальную. Не выключана, што Васіль, як калісьці браты Івана III Барыс і Андрэй, увайшоў у кантакт з віленскім дваром.

На працягу другой паловы XV ст. разам з павелічэннем тэрыторыі і цэнтралізацыяй Маскоўскай дзяржавы ішоў, сярод іншых, працэс адмірання старадаўняга права знаці на ад'езд ад князя. Яму на змену паступова прыходзіла паняцце аб падданстве. Гэта паняцце актыўна фарміравалася ў першую чаргу на маганнямі вялікіх князёў маскоўскіх, якія імкнуліся як наймацней прывязаць да сябе не толькі эліту, але і шырокія колы службылага саслоўя. Ад'езд за мяжу, пераход на службу да іншага манарха разглядаліся як здрада. Выпадкі эміграцыі, разгледжаныя вышэй, не прызнаваліся маскоўскім дваром як законны акт.

Адным з інструментаў барацьбы з ад'ездамі стала прыцягненне падазроных асоб да клятвы вернасці, што суправаджалася крыжацалаваннем. Гарантамі таго, што вернасць гэта будзе захавана, выступалі набліжаныя і добрачыліўцы з ліку знаці – паручальнікі, якія паручаліся грашмыма. Акт клятвы вернасці фіксаваўся дакументальна ў т. зв. крыжацалавальных запісах. Асобна складаліся паручныя запісы з пазначэннем імёнаў паручальнікаў і грашовых сум. Той, хто даваў клятву, абавязваўся верна служыць князю і не «мысліці» супраць яго «лиха» [7, с. 194]. Самы першы з вядомых крыжацалавальных запісаў датуецца 1474 г. Ён быў дадзены вялікаму князю маскоўскаму Івану Васільевічу Даніламу Холмскім, які падазраваўся ў намеры ад'ехаць у ВКЛ [7, с. 194].

Заклучэнне. Эміграцыя знаці з ВКМ у ВКЛ стала з сярэдзіны XV ст. пастаяннай з'явай. Для маскоўскіх кіруючых колаў ад'езд у ВКЛ ворагаў у асобах удзельных князёў ствараў патэнцыяльную небяспеку, а пераход на службу да іншага манарха выходцаў з сярэдняга і ніжэйшага пластоў прывіляванага саслоўя падрываў прэстыж і ваенную магутнасць Масквы. Магчымасці арганізаванай апазіцыі за мяжой, прадэманстраваныя ў 1446 і 1461 гг., прымушалі вялікіх князёў маскоўскіх прымаць актыўныя захады па нейтралізацыі як рэальнай, так і магчымай пагрозы з боку эмігрантаў. Ва-

сіль II і Іван III спрабавалі нейтралізаваць пагрозу з боку апальнай маскоўскай знаці ў ВКЛ дыпламатычным шляхам. Па-першае, маскоўскі двор імкнуўся не дапусціць яе падтрымкі з боку іншых дзяржаў. Па-другое, маскоўскія князі рабілі спробы зацікавіць некаторых уцекачоў прапановамі вярнуцца да іх на службу, але безвынікова. Акрамя таго, значная ўвага надавалася супрацьдзеянню ад'ездам знаці, для чаго выкарыстоўваліся арышты падазроных асоб і прывядзенне іх да прысягі на вернасць.

Літаратура

1. Казакоў, А. У. Абставіны і вынікі княскай эміграцыі з Маскоўскай дзяржавы ў Вялікае княства Літоўскае ў другой палове XV ст. / А. У. Казакоў // Труды БГТУ. Сер. V, Політологія, філосафія, історыя, філалогія. – 2007. – Вып. XV. – С. 134–137.
2. Казакоў, А. У. Князі-эмігранты з Маскоўскай Русі і іх нашчадкі на Беларускіх землях у сістэме адносін Вялікага княства Літоўскага з Маскоўскім вялікім княствам (сярэдня XV–XVI ст.) / А. У. Казакоў // Актуальныя праблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социорелигиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы Междунар. науч.-теорет. конф., Витебск, 19–20 апр. 2007 г.: в 2 ч. / Витеб. гос. ун-т.; редкол.: В. А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2007. – Ч. 1. – С. 42–44.
3. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Акад. наук СССР, Ин-т истории; подготовил к печати Л. В. Черепнин, отв. ред. С. В. Бахрушин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 587 с.
4. Сборник Русского Исторического Общества. – СПб.: Тип. Импер. Академии наук, 1882. – Т. 35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. 1487–1533 / под ред. Г. Ф. Карпова. – VI, 869, XII с.
5. Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1965. – Т. 11–12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – XXIII, 256, [4], 244 с.
6. Лурье, Я. С. Краткий летописец Погодинского собрания / Я. С. Лурье // Археографический ежегодник за 1962 год: к 70-летию акад. М. Н. Тихомирова / Акад. наук СССР, отд-ние ист. наук, Археогр. комис. (отв. ред. В. И. Шунков). – М., 1963. – С. 431–444.
7. Стефанович, П. С. Князь и бояре: клятва верности и право отъезда / П. С. Стефанович // Древняя Русь: очерки политического и социального строя / А. А. Горский [и др.]. – М., 2008. – С. 148–269.

Паступіла 30.03.2011